

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	7
MEHMED SAİD BEY VE BİLİMLERDE TEORİ VE PRATİK İLİŞKİSİ.....	9
NAZARÎ VE AMELÎ ARASINDA OLAN BİRLİK.....	13
TÜRK BİLİM TARİHİNİN EN KRİTİK METNİ HANGİSİDİR?	21
TÜRKİSTAN'IN ÇÖKÜŞ NEDENLERİ	23
OSMANLI MATBUATI'NDA ÇİN MEDENİYETİ.....	31
ÇİN'DE BASIMCILIK.....	33
ÇİN İMTİHANI.....	35
ÇİNLİLERİN ANSİKLOPEDİSİ	37
ÇİN MATBUATI: GAZETELER.....	41
ŞEREFEDDİN MAĞMÛMÎ VE OSMANLI TIP KİTAPLARI.....	45
OSMANLI TIP KİTAPLARI.....	47
BUHAR MAKİNELERİNİN MAZİ, HAL, İSTİKBALİ.....	55
AHMED ŞUAYB'IN TARİHİN YÖNTEMİNE İLİŞKİN BİR MAKALESİ: YİRMİNCİ ASIRDA TARİH	63
YİRMİNCİ ASIRDA TARİH	67
ÇAĞIYLA YARIŞAN BİR BİLGİN: OSMAN NURİ ERALP	81
FENLER ÂLEMİ MEDENİYETİNE BİR BAKIŞ, FEN VE MEDENİYETİN EVRİMLEŞMESİ	85

BİLİM TOPLUMU

TABIATIN EVRİMİ, ÂLEM'İN GELİŞİMİ.....	93
TABIAT KİTABI VE HAKİKATİ ARAŞTIRMA (TABİİ VE TIBBÎ BİLİMLERİN GELİŞİM DÖNEMLERİNE BİR BAKIŞ).....	99
BİR “AÇIŞ NUTKU” MÜNASEBETİYLE BİLİMİN DOĞASI SORUNU	113
AÇIŞ NUTKU	115
SALİH ZEKİ BEY'İN TÜRK EĞİTİM HAYATI İLE İLGİLİ BİR MAKALESİ.....	125
HAKİKİ SOHBET	127
GELİŞME VE BİLİM İLİŞKİSİ: CENAB ŞAHABEDDİN'İN “GELİŞME YOLLARI VE ÇARELERİ” ADLI MAKALESİ	133
GELİŞME YOLLARI VE ÇARELERİ Japonya Nasıl Gelişti?	145
GELİŞME YOLLARI VE ÇARELERİ Avrupa'da Talebe Ne Tahsil Edecek?	151
GELİŞMEYE DİKKAT!	159
“BİLİM” SÖZCÜĞÜ İLK DEFA NE ZAMAN KULLANILDI?	163
BİLGİ, BİLİM, BİLİG	165
MEHMED İZZET BEY'İN MATEMATİK VE ASTRONOMİ İLE İLGİLİ İKİ MAKALESİ	171
MATEMATİKSEL BİLİMLER VE ASTRONOMİ BİLİMİ	173
ASTRONOMİ BİLİMİ VE İNSANLAR	179
DÂRÜ'L-FÜNÛN TARTIŞMALARI VE HÜSEYİN AVNİ BEY'İN BİR MAKALESİ: “İLİM VE İNKILAP”	185
BİLİM VE DEVRİM	189
BİLİM NE İÇİNDİR?	193
TIBBÎ İNKILAP VE TEKÂMÜLÜMÜZDE UNUTULAN ESASLAR	195
DÂRÜ'L-FÜNÛN NUTKU	201
DİZİN	205

SUNUŞ

“Bilim Toplumu” olabildik mi? Tartışılır; ancak şurası kesindir ki Tanzimat’tan bu yana bilimsel düşüncenin kamuya mal olması uğrunda epeyce bir mesafe kat ettik. Bu sonucun alınmasında hiç şüphe yoktur ki dönemin gazetelerinin ve dergilerinin de büyük bir rolü oldu.

Türk Basını, doğuş çağında Avrupa’da uzun asırlar önce yerleşmiş olan “Yeni Bilim”i ve bu bilimin oluşmasını sağlayan “Yeni Yöntemi” Türkiye’de tanıtmak ve yaymak için büyük bir gayret sarf etti.

İyi de bu konu hakkında ne biliyoruz?

Bugüne değin, Erken Dönem Türk Basını’nda yayımlanmış bilim (veya daha uygunu ilim, fen, marifet, irfan) ile ilgili gazete ve dergi havadislerinin ve bundan daha da önemlisi makalelerin künyelerini gösterir bir bibliyografya ve bunun yanı sıra bu makalelerin en önemli görülenlerinden hiç değilse bazılarının derlendiği bir antoloji ya hiç yapılmadı veya yapılanlar, günümüz basını da dâhil olmak üzere araştırmacılar arasında yeterli ilgiyi görmedi.¹ Bunlar yapılmadan, bilimin kamusallaşma tarihi

¹ 2022 yılında yayımlanan üç antoloji, bu konudaki eksikliği bazı yönlerden gidermiştir: Remzi Demir ve İnan Kalaycıoğulları (Hazırlayanlar), *Osmanlı Düşüncesi, XIX. Yüzyılda Bilim, Felsefe ve İdeoloji Antolojisi*, Ankara 2022; Remzi Demir ve İnan Kalaycıoğulları (Ha-

hakkında sağlam bir malumata sahip olmak ve bu malumatı kullanmak suretiyle akademi-içi ve akademi-dışı bilimsel etkileşimi anlamak mümkün değildir.

Bu içerikteki antolojilerin sayısı arttıkça, bilim tarihimizin karanlıkta kalmış birçok bölgesinin ve sayfasının aydınlanacağını öngörebiliriz.

*
**

İşte, *Bilim Toplumu, Erken Dönem Türk Basınında Bilim Algısı* adını vermiş olduğumuz bu antoloji aracılığıyla, söz konusu eksikliği bir nebze daha gidermek ve “Bilimsel Düşünce”nin erken safhaları hakkında okuyucuları bilgilendirmek istiyoruz.

Bu antolojide, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemleri arasında yaşamış ve yazmış Mehmed Said, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebüzziya Tevfik, Kandiyeli Nusret Hilmi, Şerefeddin Mağmûmî, Salih Zeki, Ahmed Şuayb, Osman Nuri, Cenab Şahabeddin Ufalı Toktamış, Mehmed İzzet, Hüseyin Avni, Namık Kemal Bey ve Necmeddin Sadık'ın kaleme aldığı 20 seçkin makaleye yer verdik. Bu makaleleri güncelleştirdik ve birçoğunun başına yazarı ve yayınları ile ilgili kısa malumat veren metinler ekledik. Böylece bir kısmı hafızalardan tamamen silindiği için bilim tarihimizde hak ettiği yeri bulmamış görüşleri ve yorumları yeniden diriltmeye çalıştık.

zırlayanlar), *Bilim Ne İmiş? Devrimler Çağında Bilim Antolojisi (1908-1938)*, Ankara 2022; Remzi Demir ve İnan Kalaycıoğulları (Hazırlayanlar), *Felsefe Ne İmiş? Devrimler Çağında Felsefe Antolojisi (1908-1938)*, Ankara 2022. Elinizdeki bu çalışma, daha önceki antolojilerin bir devamı olarak değerlendirilebilir.

MEHMED SAİD BEY VE BİLİMLERDE TEORİ VE PRATİK İLİŞKİSİ

Remzi Demir

Eski Çağ'da (ve daha sonra bu çağın düşünürlerinin etkisi altında kalan Müslüman Düşünürler arasında) “teori” (nazariyat) ve “pratik” (ameliyat) birbirinden ayrıştırılmış ve bu yüzden teori pratiği ve pratik de teoriyi beslemediği için, çağdaş bilim ve teknoloji biçimi ve algısı ortaya çıkmamıştı.

Bu ayrıştırmanın sebebi neydi?

Bu ayrıştırma, Yunan Düşüncesi'nin ontolojik ve bunun doğrudan bir sonucu olarak epistemolojik yaklaşımının bir sonucuydu.

Buna göre Kâinât, ay-üstü ve ay-altı evren olmak üzere iki kısma ayrılmış ve kutsal varlıklar alanı olan “Ay-üstü Evren”, Yüksek Bilimler (Ulûm-ı 'Âliyye) ile kutsal olmayan varlıklar alanı olan “Ay-altı Evren” ise, Alçak Bilimler (Ulûm-ı Süfliyye) ile araştırılmıştı.

Yüksek Bilimler akıl ile çalıştığı için teorik uğraşlar sonucunda, Alçak Bilimler ise el ile çalıştığı için pratik uğraşlar sonucunda ortaya çıkmıştı. Filozof, yani “doğru bilgi”yi araştıran kişi, Ay-üstü Evren'in yüce varlıklarını, onların özelliklerini ve niteliklerini soruşturduğu için Ay-altı Evren'in yüce olmayan var-

lıklarıyla uğraşamazdı, çünkü onlar soruşturmaya değmeyecek kadar tikel ve değışkendi.

Mesela geometri, “teorik geometri” ve “pratik geometri” diye ikiye ayrılmıştı; teorik geometri, diyelim ki üçgenlerin genel özellikleri ile ilgilenirken (ve onun için derecelendirilmiş cetvel ve pergel kullanmazken), pratik geometri, diyelim ki üçgen biçimindeki bir arazinin yüzeyini ölçmek ile ilgileniyordu.

Teorik çalışmaların metafiziğe bulanmasının ve buna karşın pratik çabaların ise el sanatları ile sınırlı kalmasının ardındaki en önemli sebep, bu ayrıştırma olmalıdır. Malum olduğu üzere XVII. yüzyılda kesin olarak teşekkül eden “Yeni Bilim Algısı”, teori ile pratik arasındaki bu uçurumu kapatacak ve Modern Dünya’nın oluşmasına yol açacaktı.

*

**

İşte Osmanlı Mühendisleri’nden Mehmed Said Bey, dönemin önemli bilim kurumlarından Cemiyet-i İlmîyye-i Osmâniyye’nin yayımladığı *Mecmû‘a-i Fünûn* (Fenler Dergisi) adlı dergide 1863 senesinde bastırıldığı “Nazarî İle Amelî Beyninde Olan Cihet-i Vahdet” başlıklı makalesinde, bu meseleye odaklanmış ve teori ile pratik arasında bir irtibat kurulmadığında, bilimler ile sanatların (sanayinin) karşılaştığı sorunlara dikkat çekmiştir.

Mehmed Said Bey Kimdir?

Bu dönemde meşhur olmuş birkaç tane “Mehmed Said” vardır; ancak burada söz konusu olan şahsın, (1) 1860’larda Mekteb-i Bahriyye-i Şahane’de hocalık yapmakta olması ve (2) makale içindeki örneklerin İngiltere’yle irtibatlı bulunması yüzünden, bu mühendisin “İngiliz” veya “Büyük” lakapları ile anılan Mehmed Said Paşa olması muhtemeldir.

Aslen Eğinli olan Mehmed Said Paşa (1830-1894), Mühendis-hâne-i Berrî-yi Hümâyûn’dan yüzbaşı rütbesiyle mezun olduktan sonra, burada muallim yardımcılığına atandı (1852). 1854’de eğitimini tamamlaması için Edinburg’a gönderildi. Burada Wol-

lwich Tophanesi, Waltham Baruthanesi, Enfield Tüfenkhanesi ve Greenwich Rasathanesi'nde uygulamalı eğitim gördü. 1860'da Edinburg Üniversitesi'nden mezun oldu ve Türkiye'ye döndüğünde binbaşı rütbesi ile Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne'ye atandı.²

Birçok bürokratik mevki ve makamda görev yapan Mehmed Said Paşa, bu arada matematik ve mühendislik ile ilgili çok sayıda kitap³ ve makaleye de imza attı.

*
**

Mehmed Said Paşa, sonradan neşredeceği ders kitaplarından birisi olan *Hikmet-i Tabî'yye Tatbikâtından* (Fizik Uygulamalarından, 2 Cilt İstanbul 1879 ve 1886)⁴ adlı çalışmasında da aynı fikri [yani bilimde (burada fizikte) teori ile pratik birlikteliğini] işledi ve piyade ve süvari sınıfları için yazılmış olan Birinci Cild'in Mukaddime'sinde bu hususu şöyle dile getirdi:

“Bu gelişme çağında süratle ilerlemekte bulunan bilimlerden birisi de fizik bilimidir ki keşif olunmuş ve şu anda bulunmakta bulunmuş sorunlarından her birisi medenî memleketlerin tamamında mesleklere ve sanatlara ve bilimlerin gayesi (sonu) olan genel felsefeye tatbik olunarak her gün birçok faydaları görülmekte ve bu nedenle insanoğlunun umumî servetine hizmet eden bilimlerden birisi de fizik bilimi olduğu teslim ve itiraf kılınmaktadır.

² Hayatı için bkz., Davut Erkan, “Said Paşa, Eğinli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 574-575.

³ Kitapları için bkz., Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, Cilt II, İstanbul 1999, s. 386-387 ve Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, Cilt I, İstanbul 2004, s. 163-164.

⁴ Kitap hakkında daha fazla malumat için bkz., Meltem Akbaş, “Osmanlı Türkiye'si'nde Modern Fizik (19. Yüzyıl)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 141-142. Akbaş ilerdeki sayfalardan birinde bu kitabın ilişkin hüküm verirken, yazılış gerekçesini gözden kaçırmakta ve “Örneğin 1870'lerin sonu ve 1880'lerde piyade ve süvari sınıflarına okutulan hikmet-i tabiiye dersi için Mehmed Said'in yazdığı *Hikmet-i Tabî'yye Tatbikâtından* kitabını baz alırsak, “tatbikat” vurgusuyla teorik fizik bilgisinin neredeyse tamamen dışlandığını, fiziğin askerî sahada kullanılan bazı mühendislik aletlerinin basit bilgilerinden ibaret bir düzeye indirildiğini görmekteyiz.” demektedir (s. 160).

Söz konusu bilimin, fenlerin ve sanatların şubelerinin tamamına ve özellikle zamanımızda muteber ve geçerli olan askerî fenlere pek çok hizmeti geçmiş ve hele beş on seneden beri devletler arasında zuhur etmiş olan savaşlarda icra edilen fennî uygulamalara küllî dahil bulunmuştur.”⁵

Yazarımızın *Mecmû‘a-i Fünûn*’da iki makalesi bulunmaktadır:

“Fevâ'id-i Turuk”, Cilt I, Sayı 5, Cemâziyelevvel 1279 (Kasım 1862), s. 186-196 ve Cilt I, Sayı 6, Cemâziyelâhir 1279 (Aralık 1862), s. 232-238.

“Nazarî ve Amelî Beyninde Olan Cihet-i Vahdet”, Cilt I, Sayı 9, Ramazan 1279 (Mart 1863), s. 368-376.

Bunlardan ikinci makale, Türk Bilim Tarihi ve Türk Bilim Felsefesi çalışmaları bakımından önemli olduğu için aşağıda yalnızlaştırılmak suretiyle takdim edilmiştir.

⁵ Piyade Binbaşı Mehmed Said, *Hikmet-i Tabi'iyeye Tatbikatından*, 3. Baskı, 12 Ağustos 1886, s. 2.